

Polgár-Csőszhalom

Települési halomból és körárokrendszerből álló monumentális építmény az Alföld újkőkorában

Raczky Pál

5

A Felső-Tisza-vidéken elhelyezkedő Polgár-Csőszhalom lelőhelye 1929 óta jól ismert az európai ősrégészeti kutatásában, mint Délkelet-Európa legészakibb újkőkori/neolitikus települési halma, azaz tell típusú települése. A Tisza egyik holtágának partján a térszíntől 3,5-4 méterre kiemelkedő domb és a környékén található sok-sok edénytöredék rejtélye régóta foglalkoztatta a régészet iránt érdeklődőket. Többek között az járult hozzá európai ismertségéhez, hogy a kiemelkedő hírű angol régész, V. Gordon Childe *The Danube in Prehistory* (A Duna az őskorban) című nagy összefoglaló munkájában hosszan

foglalkozott a lelőhely kulturális kapcsolataival. Az 1957-es első kis felületen végzett kutató (szondázó) ásást követően a tell dombja körül többszörös körárok- és sáncrendszer betemetett maradványait sikerült azonosítani az 1989-től kezdődő újabb kutatási fázisban. Az egykori nagy földművek nyomai világosan kirajzolódtak az akkori légi fényképeken és a magnetométeres felmérések összegző képein is. A mintavételi fúrások nyomán nagy méretű, árkokból és sáncokból álló, koncentrikus körgyűrűket alkotó szerkezetre következtethetünk, amelyről korábban egyáltalán nem rendelkezünk régészeti információval.

Polgár-Csőszhalom körüli többszörös körárokrendszer magnetométerképe a Google Maps perspektivikus térképére szerkesztve, szélén a Tokaj-hegy körvonalával (Rupnik László rekonstrukciója)

A körárok- és sáncrendszer rekonstruált fejlődési fázisai. I. fázis: piros, II. fázis: kék, III. fázis: sárga (Füzesi András munkája)

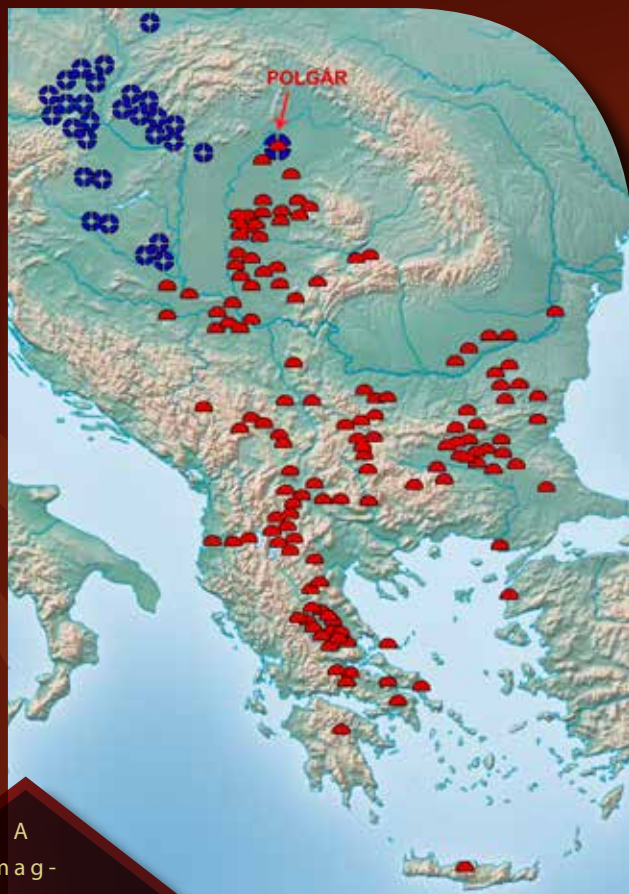
A tellen napvilágot látott szimbolikus jelentésű tárgyegyüttes (Kozma Károly felvétele)

A feltárt árokszakasz maradványa

Az első ásatási szelvényekben világosan azonosítottuk az átlagosan 7–10 méter széles, V keresztmetszetű, és 3,8–4,2 méter mélyre ásott árkokat, s azok belső részein az oszlopsorokból álló sáncokat. Az egész árok- és sáncrendszeren négy megszakítás, azaz bejárat volt megfigyelhető, s ezek bevezető útirányai éppen a körárok közepén találkoztak. Mindez összességében a Kr. e. 5. évezred eleji dunántúli, közép-európai körárokrendszerek formai jellegzetességeit mutatta itt, ezen a távoli alföldi vidéken. A régészetileg megfigyelt sajátosságok így azt valószínűsítették, hogy Csőszhalom mesterséges építményeinek együttesében (azaz a települési halom/tell, illetve a körárok-, sáncrendszer kontextu-

Polgár-Csőszhalom dombjának egyik első légi fotója, amin a növényzet elszíneződésében jól kirajzolódott az újkőkori körárokrendszer nyoma (Otto Brasch felvétele)

A magnetométeres

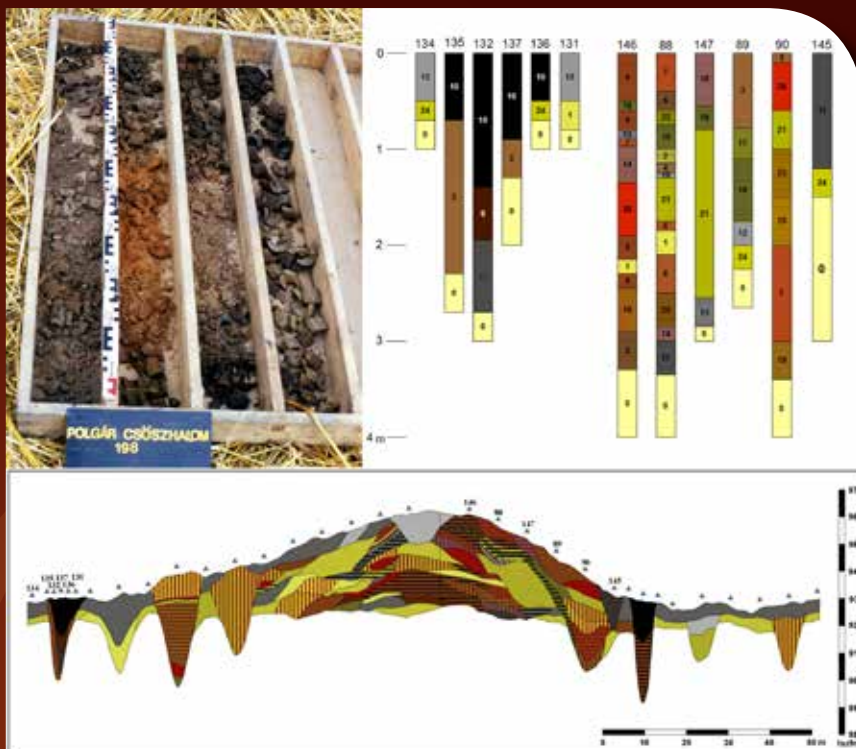
felmérés egy olyan roncsolásmentes eljárás, amely ásatás nélkül képes a földben lévő régészeti jelenségeket észlelni. A műszer működésének fizikai alapja, hogy képes a föld mágneses terének eltéréseit érzékelni, így az egykori földbolygatással járó tevékenységek (gödör, épület, sír stb.) nyomai különböznek a természetes környezettől, a talajtól. Ennek nyomán a régészeti jelenségek foltszerűen, ún. anomáliaként mutatkoznak meg az így készített térképen. A felmérés előnye közé sorolhatók, hogy költség- és időhatékony, ugyanis naponta akár 5–10 hektár terület is felmérhető, a régészeti lelőhely bolygatása nélkül viszonylag nagy területen átfogó képet kaphatunk arról, mi lehet a felszín alatt.

A délkelet-európai újkőkori települési halmok (tellek) elterjedése a Tisza-vidékig és az ezzel egyidejű dunántúli, közép-európai körárokrendszerek (rondellák) földrajzi környezete. (Füzesi András képi szerkesztése Schier 2005, Trnka 2005, Řídký-Květina-Stäuble-Pavlu 2015 nyomán)

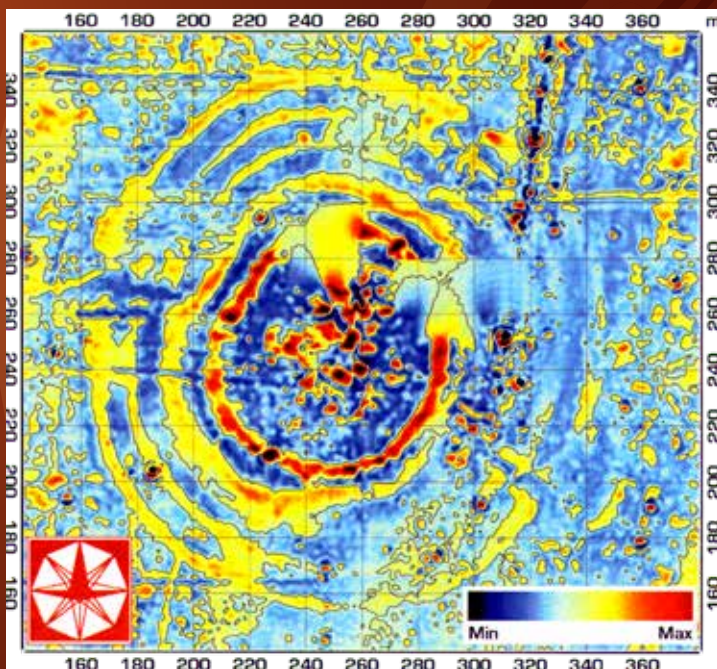
sában) a kollektív identitásra nézve kétfajta anyagi megjelenésforma szintézise valósult meg. E Felső-Tisza-vidéki lelőhelyen tehát két makrorégió, Délkelet-, illetve Közép-Európa újkőkori monumentális építményhagyományai találkoztak. Már az első ásatási megfigyelések és az első radiokarbonadatok is meggyőzően bizonyították, hogy a Csőszhalmon megvalósult komplex „architektúra” nem egyszerre, hanem közelítőleg 400–500 év alatt és több építési fázisban jött létre a Kr. e. 5. évezred kezdetétől. Lényegileg ez azt jelentette, hogy Csőszhalom telljének és árokrendszerének közös együttesében a kö-

zösségi építkezés kettős szabályrendszere több száz éves harmóniában, mintegy 16–20 generáció egymáshoz kapcsolódó tevékenysége nyomán öltött testet. A növekvő domb a végső fázisában érte el a maximális, közel 4 méteres magasságát, s ugyanerre az időszakra a kerítő árkok átmérője 180–190 méter méretűvé terjedt ki. Ebben az utolsó építési fázisban az „erődítési” munkálatokhoz nagyjából 16.000 m³ földet kellett megmozgatni.

A régészeti kutatások kezdetétől nagy kérdés volt, hogy a csőszhalmi monumentális építmény tér- és időbeli alakulásának hátterében milyen emberi közösségek és milyen rendszerű kooperatív tevékenységek valósíthatóak. A körárokkaal körülvevett tell területén belül a magnetométeres felmérések összességében 15–19 leégett épületet jeleztek, s ezekre alapozva csupán 75–95 főből álló maximális nagyságú közösségre lehetett következtetni e térbeli egységben. Az árkok és sáncok együttesen tízezer köbmétert meghaladó földmunkájának kivitelezéséhez ez a nagyságú kalkulált lakosság szám nyilvánvalóan nem lehetett elégséges. Pusztán logikai alapon tehát a települési halmon kívüli, sokkal nagyobb lélekszámú közösség időben hosszabb távon megvalósuló építő tevékenységére lehetett gondolni.

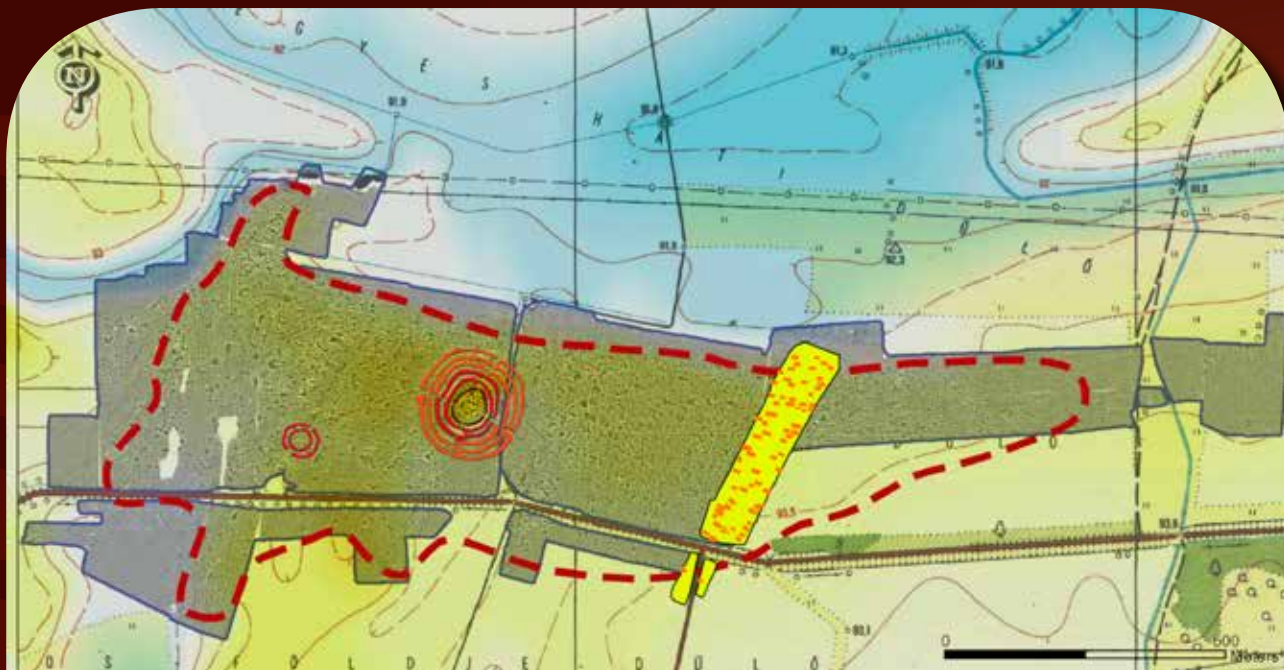
A települési domb rekonstruált modellje a mintavételi fúrások alapján és az ásások nyomán láthatóvá vált árok és sánc maradványai (Füzesi András munkája)

Az 1990–1992-es magnetométeres felmérés eredménye a települési halmot övező többszörös körárokrendszer képével (Pusztai Sándor és a Fractal Bt. munkája)

A tell-körárok komplexumtól keletre, mintegy 500 méterre tervezett M3-as autópálya nyomvonalának megelőző kutatásai keretében egy horizontálisan elterülő, egykorú települést sikerült feltárni. Ezen a területen 80 lakóépület nyomát sikerült megtalálni, amelyek ellentétben a tellen tapasztaltakkal nem leégett épületek voltak, s körülöttük 123 mellékletekkel ellátott temetkezés látott napvilágot. Ugyanekkor a teljes körű terpmunkálatok információi alapján arra következtettünk, hogy a csőszhalmi tell körüli horizontális település legalább 63 ha kiterjedésű lehetett. Mindezek következményeképpen a csőszhalmi külső településen a maximálisan kalkulálható egyidejűleg használt házak számát 380 és 400 körülre becsültük. Ennek megfelelően egy-egy

Polgár-Csőszhalom települési halmát és körárokrendszerét körülvevő 63 ha kiterjedésű település, a belőle feltárt közel 3,3 ha nagyságú felülettel és a rajta lokalizált 80 házsal. A fő halomtól délkeletre egy kisebb kettős árok található (Füzesi András munkája Serlegi Gábor és Vágó Bence felmérése nyomán)

időszak teljes népességszámára nézve, 1900 és 2400 fő körüli adatokat kaptunk Polgár-Csőszhalom külső településére vonatkozóan. A Polgár-Csőszhalmon mért, illetve becsült számszerű eredmények első megítélésre nagyon meglepőek voltak, mert a tell-körárok rendszerét, mint a korabeli tájat uraló nagy „architektúra” jelenségét olyan nagy kiterjedésű település és szociális közösség/közösségek összefüggésébe helyezte, amelyre eddig alig volt példa az Alföldön, sőt egész Délkelet-Európában az újkőkor nagyjából Kr. e. 5000 és 4500 közé eső időszakából.

További meglepetés volt, hogy az árkokkal körülvevett csőszhalmi dombon a magnetométerrel kimutatott és feltérképezett épületek a belső tér geometriai középpontja köré voltak rendezve, s e szimetriarendszer központjában időről időre egy vagy két kitüntetett helyzetű épület állt. Utóbbiak különleges funkcióját nyilvánvalóvá teszi az egyikből napvilágot látott miniatűr tárgyakból álló együttes is, amelyet nyilvánvalóan bizonyos rituálékhoz használtak. (Ebben a kollekciónban többek között kis női szoborcso, agyag napkorongocskák, miniatűr edények, kőbalták fordultak elő.) A tellen belüli térrendezési mintához illeszkedett a körárokrendszer már említett négy „bejárata” is, miközben ezek közül az ÉK-i egy fontos helyi topográfiai sajátosságához, a horizontot uraló Tokaj-hegy irányához volt tájolva.

A tell épületei rendszeres időközönként leégtek, majd később a helyükön újabbak létesültek. Mindebből, az építészeti sajátosságokból nyilvánvalóan az előzményekhez való tartós ragaszkodás, valamint a periodikus megújítás igénye is kiolvasható. Ez a jelenség általánosan mondható a délkelet-európai neolitikum telljeivel kapcsolatban, s ennek nyomán az időbeli lét szélesebb intervallumot egységbe fogó, hosszú távú szemléletére következtethetünk.

A polgári külső horizontális település házait, a körárkokon belüliekkel ellentétben, világosan kirajzolódó szabály szerint, egységesen ÉK–DNY-i irányba tájolták. Ezekre tehát egyetlen fő tengelyirányt tarthatunk jellemzőnek. Ugyanakkor az épületek a legritkábban metszték egymást, tehát esetükben az említett élettér horizontális szabályozottságát feltételezhetjük. A külső településen feltárt 80 oszlopos szerkezetű, agyaggal tapasztott falú (patics) ház esetében egyetlen alkalommal sem fedeztük fel az égés nyomát, ellentétben a tellen megfigyelt épületekkel.

A több mint 140.000 darab állatcsontmaradvány archeozoológiai vizsgálata nagyon különleges eredménnyel járt. A polgári körárokrendszeren belüli területen a vadállatok határozott dominanciája, míg a horizontális településen a háziasított állatok túlsúlya volt kimutatható. Emellett az állatmaradványok a tellen négyzetméterenként kétszázszor nagyobb intenzitásban

jelentkeztek, mint a külső településen. Mindezek alapján azt valószínűsíthetjük, hogy a körárokkaal körülvevett domb helyszínén rendszeresen történtek nagy lakomák, ahol főként vadállatok húsát fogyasztották, és nagy kedvencnek minősültek az őstulokból készített ételek. Az ünnepi rendezvényekhez különlegesen díszített edényeket használtak, amelyek egyik jellegzetes típusát képezték a vörös-fehér festésű változatok. A közösségi rendezvények látványos része volt a dombon emelt fa és nád vázú és agyag tapasztású épületek felgyúj-tása. Sokszor az ilyen leégett épületek köré helyezték az elfogyasztott állatok tróféáit, szarvait és nagyobb csontjait is.

A leégett ház maradványai a köré tapasztott tróféarészekkel, agancsmaradványokkal és nagyobb állatsontokkal, amelyek egy-egy nagyobb ünnepi lakoma mementói voltak (Raczky Pál felvétele)

Polgár-Csőszhalom hosszú távú régészeti kutatásai mára egy nagy újkőkori közösség mindennapi használ-tú települését körvonalazták, s ettől árkokkal elkülönített ünnepekre fenntartott területét, a dombba magasodó égett házak környezetét, azaz a nagy közösségi lakomák, rítusok helyszínét. A település két egységén alapvető-en eltérő térrendezési szabályok uralkodtak, s ezekhez az élet különböző szféráinak megfelelő tevékenységi típusai kötődtek. Legújabban a geomágneses kutatá-sok kimutatták a külső településből induló, a körárokkaal övezett halom délkeleti bejáratához vezető 8–10 méter széles ünnepi útvonal nyomát is.

Polgár-Csőszhalom körárokkaal körülvevett halmának és a körülötte el-terülő egykori egyrétegű településnek a modellje, rajta a két telepü-lési részt összekötő útvonallal, valamint a halomtól délnyugatra lévő kisebb kettős árokkaal és a körárokrendszer északkeleti, a Tokaj-hegy felé néző kijáratával (Füzesi András rekonstrukciója)

